

● ELŐSZÓ

A KIVÉTEL, MELYNEK SZABÁLYYÁ KELLENE VÁLNI

Nincs az a kaland- vagy detektívregény, mely annyira bővelkedne érdekesítő, időnként pedig kimondottan idegborzoló fordulatokban, mint a romániai magyar tanügy hányattatásainak közel nyolcvan éve. Benne, akárcsak egy hosszúra nyúlt, viszontagságos emberéletben, a váltakozó szerencsével folyó küszködést koronként a lelkesedés és felfokozott, lázas tettvágy váltja fel; de megtörtént már az is, hogy tanárok és növendékek sorsa egy már-már antiutópiát idéző rémtörténet irányába tájolódt el. Az, hogy az erdélyi magyar kisebbség tanintézményeinek hogyan adagolják a jogokat: a tanulók hogyan és mit sajátíthatnak el népük tapasztalatából, illetve a többségi nemzet értékrendjéből, mit anyanyelven és mit hivatalos nyelven, nagyobbreszt minisztériumi szabályozás tárgya volt, és ma is az. A centralizált román nemzetállamban, ahol a hivatalnoki kar ráadásul az elemi pedagógiai, didaktikai, pszichológiai követelményeket is akárhányszor semmibe vehette, ha hatalmi érdekei úgy kívánták. Mindezek ellenére e kötetben, melyet az előadásmód epikus elemei okán „regénynek” nevezünk el, mégsem a história démonikus vonásai dominálnak.

Választott tárgyunkat, az 1944 és 1948 közötti évek oktatástörténetét ugyanis kivételes hely illeti meg e tanügyi odisszeában. Eme lélegzetvételnyi intervallumban, élve a béketárgyalás körül forgó érdekek játékától által kínált viszonylag kedvező lehetőségekkel, a kisebbség érdekképviselőit válláló szervezetek létrehívták az oktatási intézményeknek az óvodától az egyetemig terjedő hálózatát, saját szakigazgatási szerveit a minisztériumi államtitkárságig, és önigazgató egészként illesztették be a román társadalomba. A létrejött intézményrendszerben annyi életerő volt, hogy a sztálinista diktatúra sem tudta teljesen lerombolni. A kibékülés és egyenjogú-

sítás modelljeit kereshetjük Elzász-Lotaringiában, elkalandozhatunk Dél-Tirol osztrákok vagy Finnország svédek lakta tájaira, az erdélyi példának és előzménynek akkor is meglesz az a felbecsülhetetlen előnye, hogy hazai talajból sarjadt.

A vizsgált pár évről kényszerképzet módjára visszatérő ítélet, hogy történelmi közjáték volt csupán – de miért tenné ez hiteltelenné a végre megtalált megoldásokat? A kor kisebbségi iskolahálózatát olyan kultúrpolitikusok építették ki, akiket a nemzetiségi elnyomatás megelőző két évtizedének általános érvényű tanulságai mozgattak. Romániában a két világháború között is továbbélt, és egyik kiindulási pontként e csapat támasza volt a felekezeti oktatási rendszer; ugyanakkor körvonalazódtak azok az elképzelések is, amelyek az anyanyelvű képzés állami fenntartására vonatkoztak.

Az erdélyi magyarság tanügyi igényei nem a Magyar Népi Szövetség ideológiai hitvallásából, hanem tulajdon történelmi és kisebbségi tapasztalataiból származtak, mindazonáltal megkerülhetetlen kérdés e szervezet szerepének megítélése. A szenvedélyeket levezető heves sajtóviták évadán a higgadt történészi átvilágításról szó sem lehet, ennek kötetünk legfeljebb előmunkálatát képezheti, a dolgok elébe vágni pedig nem kívánunk (miként a baloldal rehabilitációját sem tekintjük feladatunknak). Úgy tűnik, nagyobb kockázat nélkül állítható viszont, hogy magának a szovjet hatalomnak állt ideiglenes érdekében a polgári demokratikus formák és gyakorlat – bizonyos korlátok közötti – fenntartása Erdélyben, mégpedig fokozottabban a magyarság vonatkozásában, s ennek folytán élt a román kommunisták s az MNSZ-t vezető vezető kriptokommunista csoportok is magukénak vallották – vallhatták. Az egyedülálló (de nem megismételhetetlen) konstelláció egyedülálló megoldást szült, igaz, végzete is rendkívüli lett. A tanügyi kérdés 1944 és 1948 közötti rendezésének kisiklatója az a történelmi mozgás, mely az egyik önkényuralom nyomása alól felszabadult társadalmat a másik diktatúra karjaiba lökte még a negyvenes évek vége előtt. A kommunizmusba hanyatló Románia sorsa az (ötágú) csillagokban volt

megírva, nemzetközileg determinált fejlemény tehát. Hogy a magyar társadalom ilyen körülmények közt egy baloldaliak irányította szövetség ernyője alatt talált némi oltalomra, azon nincs miért csodálkozni vagy miatta mentegetőzni. Az MNSZ-t vezető csoport egyik fő feladatának tekintette, hogy a politikai porondon lehetőleg egyedüli képviselője legyen a kisebbségnek, s e kisajátításért késznek mutatkozott megfizetni az árat: a kisebbségi érdekek szolgálatait. Különösen szembeszökő e törekvés a hatalmi legitimáció szempontjából létfontosságúnak tartott 1946. novemberi választásokig, azt követően, hogy az 1945 végi százas intézőbizottsági ülés, melyet Marosvásárhelyen tartottak, alaposan megingatta a bizalmat e csoport iránt. (A békeszerződés ügyében tett ottani állásfoglalásuk meghozta számukra az „Eladtátok Erdélyt!” vádját.)

De vajon a szociáldemokrata párt magyar tagozatát és a korabeli polgári ellenzéket vagy az egyházak köré tömörülő konzervatív erőket ki lehet-e tagadni a 44–48-as örökségből? A megoldások, a maguk autonomista tartalmánál fogva, tulajdonképpen az osztrák ihletettséggű szociáldemokráciához állanak közelebb, s a Magyar párti kisebbségi liberalizmus (Jakabffy Elemér és mások) vagy konzervativizmus is hasonló fogalmakban gondolkodott, és rokoncelekat tűzött ki maga elé, különösen a tanügyi kérdésekben volt meg alapjaiban az egyetértés. S valóban, e jogok megőrzését végül az tette kétségessé, hogy fő politikai garanciájuk az e szerepre tartósan alkalmatlan totalitarisztikus beállítottságú párt és hatalom volt. Az MNSZ-t mint kommunista „fiókvállalkozást” végül felőrölte az az ellentmondás, mely benne a kollektív jogok további védelme és „transzmissziós szíj” gyanánt való működtetése közt dült.

A négy év nyereségét nem sajátíthatja ki tehát egyetlen mozgalom sem a maga számára, ami a belföldi faktorokat illeti, az a magyar társadalom egésze és – nem elhanyagolható tényező – a román demokrácia alkotása volt. A konjunkturális engedményeken és ideiglenességen túl, elvonatkoztatva baljós ellentmondásosságától,

úgy vélem, nem ok nélkül látom-látjuk eme örökségben egy posszibilis kisebbségi belső önrendelkezés csíráját, előzményét. Kemény történelmi tény, hogy a szuverenitását Észak-Erdélyre kiterjesztő román állam úgyszólván átvette a megelőző négy év (kétszer négy év történetéről van tehát szó) alatt ott kialakított iskolahálózatot, mindazonáltal azt nem csupán átvette, hanem be is fogadta, és egész Erdélyre kiterjesztette. Nos, melyek lennének e modell felhasználható elemei? (A korabeli Kelet-Európában párját ritkító tanügyi struktúrának számított különben, s szakítást jelentett az 1919 és 1940 közti jogfosztó gyakorlattal, törvényekkel és a hivatali vegzálás praxisával.) Felsorolásom nem teljes, de a legfontosabb talán az, hogy:

az állami, felekezeti és magánoktatás párhuzamosan és háborítatlanul fennállhatott;

a felekezeti iskolák nyilvánossági jogát elismerték (azaz egyenjogúakká váltak az államiakkal a vizsgáztatás és oklevélosztás tekintetében);

az egyházakat tulajdonjoguk gyakorlásában (tanári kar összeállítása, kinevezések stb.) nem háborgatta a tanfelügyelőség;

az állam folyósította az adminisztratív és tanári személyzet fizetését a felekezeti iskolákban is (miként az az általános adókötelettségéből természetesen következik);

a községek gondoskodtak mindkét típusú iskola fenntartásának anyagi költségeiről;

a kisebbségi tanügyi hálózat saját szakigazgatási szervekkel rendelkezett, saját tankerületeinek, tanfelügyelőségeinek és minisztériumi államtitkárának voltak alárendelve;

az iskolán belül pedagógiai és világnézeti szabadság, pluralizmus állott fenn, miközben a politizálást természetesen kitiltották (volna, ha tudták volna);

a felsőoktatásban e kisebbség megkapta, ami milliós nagyságrendjének kijár: anyanyelvén tanulhatott a tanárképző főiskolától és tudományegyetemtől a művészeti, mezőgazdasági, gyógyszeré-

szeti, orvosi intézetig és műegyetemig mindenütt, gyakorlatilag a szakok egész kínálatát felölelték ezen intézmények;

a kisebbségi iskolákban minden tárgyat anyanyelven adtak elő;

a középiskolák szakkínálata szintén teljes volt, a továbbtanulás útjában nem állott más nyelvű felvételi vagy egyéb akadály.

Íme a rendszer azon elemei, melyeket nem kompromittált azóta sem az idő, melyeket nem sajátíthat ki sem a jobb-, sem a baloldal, s egy jogegyenlőségre törekvő normális polgári demokráciába bármikor beilleszthetők.

(Az 1944-1948-as évek eredményeit már csak azért sem szabad lebecsülni, mert bizonyos értelemben akkor többet sikerült elérni, mint amit az RMDSZ 1994-ben benyújtott tanügyi törvénytervezete kér: „12. szakasz 1. A tanügyminisztériumban államtitkárságot hoznak létre a kisebbségek nyelvén történő oktatás felügyeletére, amely ezen oktatást a megyei és a területi tanfelügyelőségeken működő ügyosztályok révén irányítja és koordinálja.” Itt tehát külön tanfelügyelőségek és tankerületek helyett csupán ügyosztályokról van szó, valószínűleg azért, mert a magyar tagozat mint szervezési forma az általános és felsőoktatásban időközben polgárjogot nyert, és az RMDSZ-jogászok nem tartották célszerűnek lemondani róla”

Pár szót „regényünk” narrátorairól, „főszereplőiről”. Ezek egyfelől a korban fontos szerepet játszó tanügyi tisztségviselők, akik témánk és „perünk” szempontjából akár koronatanúknak is nevezhetők, másfelől pedig a kor mindennapjainak és fordulatainak bőbeszédű krónikása, a sajtó, amelyek szószátyár voltán itt úgy igyekeztünk kifogni, hogy a szemelvények zablájával fékeztük meg. Végül ott a detektívregény nyomozója, a szerző, aki riporter képében kereste fel a tulajdonképpeni mesélőket a nyolcvanas évek elején, hogy szalagra rögzítse emlékeiket, s amennyire lehetett, el is társalogjon velük a külön megvilágítást igénylő kérdésekről. Szerző és elbeszélők indítéka a vizsgált korszak megidézésére a hetvenes években oktatásunk ellen kibontakozó barbár támadás bírálata volt, s kiemelendő, hogy ebben a két fél maradéktalanul együtt tudott

működni. Az időközben elhunyt vallomástevők, így Nagy Géza és Felszeghy Ödön, a zenepedagógus Nagy István és Kali Sándor emlékdízései egyben végső üzenetként, közéleti testamentumként maradtak ránk. A könyvet az ő emlékükné ajánlom.

Némi bepillantást nyerve narrátoraim belső motivációjába, azt erőlköcsileg kevésbé vagy kimondottan nem tartom aggályosnak, másképpen áll a dolog a politikai vonatkozásokkal, tapasztalatom szerint azonban ezekkel csínján kell bánni. Párttagság és politikai hitvallás, belső meggyőződés és kívülről irányítottág viszonya ugyanis sajátosan alakult az átmeneti viszonyok közt, az új totalitarizmus felé haladó társadalomban. Az egyén erkölcsi autonómiájának megítélésében itt más kritériumok alkalmazandók, mint egy kiforrott, kiegyensúlyozott és kiszámítható, megszilárdult polgári demokráciában. Benkő Samu írja például Nagy Gézáról, hogy a szociáldemokrata pártba azután kérte felvételét, miután, kinevezésének másnapján, álnevet viselő és koholt vádakát megfogalmazó feljelentésekre hivatkozva, leváltották a tankerületi főigazgató-helyettesi tisztségről, s az eset ráébresztette a közéleti szereplés kockázataira, sőt veszélyességére. A pártszervezeti háttér és támasz számára a későbbiekben több ízben védelmet nyújtott. Belépett hát az amolyan nem kommunista gyűjtőszervezetté vált szociáldemokrata pártba – ő, akihez a pedagógusi pályán, az irodalmon és az iskolán kívül alighanem az egyház állhatott a legközelebb. (Benkő Samu: *Nagy Géza, a literátor és művelődésünk mindenese*, Kolozsvár 1991.) Újabb kutatások szerint a Márton Áron körül tömörülő polgári ellenzék több összejövetelén részt vett, így 1945. decemberében is, amikor az MNSZ-ével szembehelyezkedő állásfoglalást a békekötés kérdésében megfogalmazták, s azt a magyar diplomácia el is juttatta a párizsi békeértekezlethez.

Nem tanácsos sommásan ítélni a kommunista párttagok fölött sem, bár aki közéjük lépett, eleve más típusú fegyelmet, illetve odaadást vállalt. Az 1945-ös és 1946-os évre megszabott feladatok az azonosulást nagymértékben megkönnyítették. Persze, nem

mindegy, ki volt közülük jóhiszemű, esetleg meggyőződéses demokrata, és ki tekintette a négy év intézkedéseit amolyan taktikai vargabetűnek vagy éppen porhintésnek és machiavellisztikus machinációnak. De ami végül jóhiszeműségüket semmibe vette, az a felső pártakarat volt, amikor mint abszolút birtoklás tárgyaival bánt velük, s merő színjátékká minősítette vissza, fokozta le a négy év demokráciájának a tanügy terén okvetlenül rendkívülinek nevezhető eredményeit. Amikor 1949-ben „meghaladott álláspontok” megtestesítőinek nyilvánították, amolyan sakkfigurákként állították félre és börtönözték be őket, mintegy nyomatékot adva a rendszer-váltásnak. Könyvünk hősei mind eltűntek egy időre vagy végleg a közéletből, akár a félreállítottak klubját is megalapíthatták volna később. A számukra kimért szenvedés mértéke, igaz, nem volt egyforma, ebbe viszont már egyéni szembeállásuk foka is belejátszott.

A kötetről még annyit: a kisebbségi oktatásszervezés négy évének fejleményeit követi nyomon egészen az 1948-as tanügyi reformig. Kivételt képez a csángóföldi iskolákról szóló fejezet, továbbá, Jenei Dezső visszaemlékezése, valamint az általa megírt rigurózus dolgozat a Kolozsvári Almérnöki, illetve Mechanikai Intézet magyar tagozatairól. Nem foglalkozunk a Színművészeti Főiskolával, melyet A Hét egyik évkönyve kimerítően bemutatott, sem a mezőgazdaság-tudományi és képzőművészeti karral, melyek a tárgyalt korszak után alakultak meg. A két teológiai intézet története pedig más megközelítést igényel, a munkát egyházi történészek részben elvégezték, lásd például Tőkés István *A romániai magyar református egyház élete 1945–1989* (Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1990.) c. rendkívül érdekes könyvét.

E közlésre szánt emlékezések a megszigorodott cenzúra miatt, egy-két részletet leszámítva, nem láthattak nyomdafestéket a nyolcvanas években, még lapokban sem; a félig kész kéziratot kénytelen voltam félretenni, s a munkát már csak a kilencvenes években sikerült befejezmem. A még életben lévő interjúalanyokkal igyekeztem újra kapcsolatot teremteni; a tisztázatlanul maradt kér-

dések megvilágítása végett pedig, no meg, számolva az emlékezet szelektív működéséből, az önigazolás kényszeréből stb. fakadó pontatlanságokkal sajtóközleményekből kivonat- és szemelvényso-rozatot állítottam össze.

A történelmi esély 1944–48 között, sajna, hamar lecsengett, a múltó szerencse ajándéka, pár röpké év élménye maradt, amolyan oázis a sivatagban, melyet nagy előszeretettel nyilvánítanak merő délibábnak. Mi e könyvben a jelenség valóságelemeit és az igazság bennük tükröződő arcát is fel szeretnők mutatni.

A történelem végtelen izgalmasságában nem zárhatja ki az esélyek megismétlődését.

Sepsiszentgyörgy, 1996. márciusa

B. Kovács András